

HASSAN A. JAMSHEER

GENEZA POWSTANIA NARODOWEGO W IRAKU (30 VI 1920—3 II 1921)

Geneza powstania irackiego z 1920 r. stanowi ważny problem historiografii arabskiej. Trudności związane z odtworzeniem historii tych wydarzeń zasygnalizował już A. al-Teleferi¹. Na temat powstania irackiego z 1920 r. wypowiedała się również wielu innych autorów. Niektórzy, jak F. al-Muzhir, uważali je za dzieło rodów środkowego Eufratu². Al-Hasani natomiast uważa, że było to powstanie arabskie, eksponując przy tym przewodnią rolę mudźtahidów (ulemów), tj. duchowieństwa szyickiego. Według niego motorem powstania był bliżej nieokreślony duch arabski³ oraz „arabski instynkt dżihadu” (tj. świętej wojny)⁴. A. R. al-Bazzaz z kolei uważa za przyczynę powstania złą administrację kraju i agitację z zewnątrz, odrzucając kategorię rolę czynników ekonomicznych i klasowych w powstaniu⁵. „Wtrącanie czynnika gospodarczego i ukazywanie powstania jako walki klasowej [...] są próbami nienaukowymi, opartymi na uogólnieniu wydarzeń o odosobnionym charakterze”⁶.

Wszyscy ci autorzy tylko marginesowo uwzględniają czynniki gospodarcze, całkowicie pomijając czynniki klasowe. Przemilczają także problem kurdyjski oraz nie mówią o powstaniu jako o części światowego ruchu rewolucyjnego, obejmującego powojenny świat i zapoczątkowanego przez Rewolucję Październikową. W okresie tym bowiem ruch narodowyzwolenczy objął także Bliski Wschód.

Dla historyków zachodnich (przeważnie byłych oficerów i pracowników administracji brytyjskiej) powstanie było dziełem niezadowolonych rodów, ambicji lokalnych szejków, osobistych interesów mudźtahidów, jak również wynikiem niezadowolenia z podatków i nacjonalistycznej propagandy. Gen. Haldane, który był pierwszym i do tej pory jednym z niewielu autorów prac o powstaniu irackim, tak oto charakteryzuje przyczyny powstania: „Moja osobista opinia jest taka, że powstanie arabskie było bezpośrednim rezultatem spisku zapoczątkowanego w Syrii, który napotykał na grunt podatny do jego przyjęcia”⁷. Najbardziej obiektyw-

¹ Ali al-Teleferi, *Bejne thaurat misr am 1919 wa thaurat al-irak am 1920 (Między rewolucją 1919 r. w Egipcie a rewolucją 1920 r. w Iraku)*, „Dirasat Arabia” („Studia Arabskie”), Liban, listopad 1967, nr 1, s. 47.

² Farik al-Muzhir, *Al-hakaik al-nasya fil thauratil irakija 1920 wa nataidzuha (Fakty o rewolucji irackiej z 1920 r. i jej skutkach)*. Bagdad 1952, t. I, s. 102 i 107.

³ A. R. al-Hasani, *Al-thaurat al-irakija al-kubra (Wielka rewolucja iracka)*. Sydon 1965, s. 8.

⁴ Ibidem, s. 12-13.

⁵ A. R. al-Bazzaz, *Al-irak minel ihtilal hattal istikal (Irak. Od okupacji do niepodległości)*. Bagdad 1967, s. 89-92.

⁶ Ibidem, s. 97.

⁷ Aylmer L., Haldane, *The Insurrection in Mesopotamia 1920*. Edinburgh — London 1922, s. 27.

ny angielski badacz tego okresu historii Iraku, P. W. Ireland również wysuwa na czoło czynniki zewnętrzne, głównie propagandę syryjską⁸.

Należy więc zapytać, na jakiej bazie społeczno-gospodarczej dojrzał ruch narodowowyzwoleńczy i jakie siły społeczne brały w tym ruchu udział? Irak znajdował się od dawna pod panowaniem prymitywnego kolonializmu osmańskiego, rodowym systemie agrarnym. Po okupacji brytyjskiej kraj znalazł się pod panowaniem nowoczesnego imperializmu, który zastosował różnorodnie i bardziej obciążające społeczeństwo metody wyzysku. Prymitywny kolonializm osmański opierał się na zdecentralizowanemu systemie administracyjnym, jakim był system wilajetów⁹, natomiast imperializm brytyjski zlikwidował wilajety i wprowadził scentralizowany system rządów. Kolonializm turecki rezygnował z większych nakładów inwestycyjnych. Wystarczyły mu dochody z ceł i różnych podatków. Brytyjski imperializm posunął się do opanowania linii kolejowych, portu Basry, handlu zagranicznego i systemu monetarnego, a w dodatku — do opanowania ogromnych bogactw naftowych¹⁰.

Wojna światowa, która skończyła się brytyjską okupacją Iraku, miała katastrofalne skutki dla życia gospodarczego kraju: upadek produkcji rolnej, obniżenie poziomu handlu zagranicznego, wzrost cen. Zjawiska te zaostriżyły nędzę mas ludowych, wzbogacając jednocześnie wielkich obszarników. Inwazja wojsk brytyjskich i okupacja obszarów rolniczych doprowadziły rolnictwo do ruiny. Zburzono część sieci nawadniającej, brakowało rąk do pracy na roli z powodu mobilizacji i wzrostu śmiertelności. Nastąpił również spadek pogłowia zwierząt pociągowych, szczególnie na północy. Ogólna produkcja podstawowych zbóż spadła w 1918 r. do 1/4 stanu z 1913 r.¹¹ Jeśli do tego dodamy konieczność zaopatrzenia w żywność 80-tysięcznego wojska okupacyjnego, możemy sobie wyobrazić, w jakich warunkach znalazła się ludność Iraku.

Upadek produkcji rolnej, znaczne zmniejszenie obrotów handlu zagranicznego oraz wprowadzenie indyjskiego systemu monetarnego (rupii indyjskiej) spowodowały ogromny wzrost cen podstawowych artykułów żywnościowych. Jeżeli porównamy ceny tych artykułów w latach 1913 i 1918 zauważymy, że cena jęczmienia wzrosła o 160%, cena pszenicy — przeszło 260%, ryżu — 150%, cena cukru — przeszło trzykrotnie¹².

Te same czynniki, które doprowadziły do poważnego obniżenia poziomu życia przytłaczającej części społeczeństwa, torowały drogę wielkim obszarnikom do gromadzenia bogactw. Wielcy obszarnicy wykorzystali sytuację wojenną i poparcie władz brytyjskich w celu zagarnięcia dalszych tysięcy hektarów i większego uzależnienia od siebie chłopów. Rychno stało się jasne, że brytyjska rolna polityka polegała na poparciu i mianowaniu uległych sobie szejków — zwolenników polityki brytyjskiej — w zamian za przyznanie im wielkich obszarów ziemi, wysokich pensji i różnorodnych darowizn¹³. Oczywiście, ucierpieli na tym przede

⁸ P. W. Ireland, *Iraq. A Study in Political Development*. London 1938, s. 239-265.

⁹ Późniejszy Irak składał się w czasach osmańskich z trzech wilajetów: Mosul, Bagdad i Basra. Na czele każdego wilajetu stał mianowany przez Wysoką Portę wali, posiadający na podległym sobie terytorium praktycznie nieograniczoną władzę.

¹⁰ M. S. Hassan, *Talai- al-thaurat al-irakija al-ula (Przełamanie pierwszej rewolucji irackiej)*. Bagdad 1958, s. 9.

¹¹ Ibidem, s. 14.

¹² Ibidem, s. 15.

¹³ *Tekrir syri li dairatil istichbarat al-britanija anil aszir wal sijasa (Tajny raport brytyjskiej agencji wywiadowczej na temat plemion i polityki)*. Bagdad 1958, s. 10.

wszystkim bezrolni, małorolni i średniorolni chłopci. O przejęciu małych i średnich gospodarstw chłopskich przez obszarników świadczą wydarzenia w Hilla, Szamija i Bakuba, jak również w północnym Iraku, gdzie zresztą niewiele już takich gospodarstw pozostało. Gospodarstwa te stały się łupem wielkich właścicieli ziemskich z racji długów zaciągniętych u nich przez chłopów w celu spłacenia wysokich podatków na rzecz okupanta. W okresie ottomańskim, poprzedzającym I wojnę światową, ogólne dochody rządu z podatku gruntowego sięgały 690 tys. funtów szterlingów rocznie, gdy okupanci brytyjscy — mimo poważnego spadku produkcji rolnej — podnieśli tę sumę do 1300 tys. funtów szterlingów rocznie ¹⁴.

Ściąganie podatków, przede wszystkim z chłopów bezrolnych, mało i średniorolnych stanowiło jedno z najważniejszych, bezpośrednich przyczyn powstania. Wybuchło ono ze szczególną siłą w rejonach rolniczych, dotkniętych kryzysem gospodarczym, spowodowanym m. in. zmianą biegu rzek (Hilla i Szamija) oraz w rejonach, gdzie poważny procent stanowiły małe i średnie gospodarstwa (*Dijala*).

Wojna światowa sparaliżowała również iracki handel zagraniczny. Zagrożenie szlaków morskich i brak statków handlowych sprawiły, że import Iraku ograniczał się do niewielkich ilości herbaty, sprowadzanej z Indii. Stagnacja handlowa tłumaczy niezadowolenie z okupacji brytyjskiej największego odłamu burżuazji, jakim była warstwa handlarzy i jej opowiedzenie się po stronie powstania.

Dodatkowym czynnikiem, pchającym burżuazję do politycznego kierownictwa powstania i poparcia powstańców, na wsi była wzmagająca się brytyjska kontrola, a nawet monopolizacja irackiego handlu zagranicznego, który stanowił źródło dochodów części burżuazji. Wprawdzie opanowanie handlu irackiego przez kapitał brytyjski sięga końca XIX w., jednak przed okupacją angielskie towarzystwa handlowe spotykały się z konkurencją ze strony innych towarzystw europejskich, zwłaszcza niemieckich, a towarzystwa krajowe brały udział w imporcie i eksporcie, a nawet w opanowanym przez Brytyjczyków handlu wewnętrznym. Wraz z okupacją kraju brytyjskie towarzystwa opanowały handel zagraniczny i wewnętrzny Iraku bez reszty, konkurencja europejska została wyeliminowana, a większość krajowych towarzystw handlowych upadła.

Z drugiej strony wzrost importu (z 1/4 mln funtów szterlingów w połowie XIX w. do 6 mln przed wojną światową), głównie towarów tekstylnych, doprowadził do ruiny warstwę rzemieślniczą. W samym Bagdadzie było w 1866 r. 3500 tkaczy. Z tej liczby w przededniu powstania pozostało tylko kilkaset osób. Konkurencja kapitalistyczna w postaci tańszych towarów przemysłowych pograżyła w nędzy tę grupę społeczną ¹⁵.

Nieliczna jeszcze, młoda, geograficznie rozproszona i nie zorganizowana należycie klasa robotnicza, zbyt słaba wskutek braku przemysłu, nie była zdolna odegrać większej roli w powstaniu. Jedynym samodzielnym jej wystąpieniem był strajk robotników budowlanych w Nedżef w 1918 r., żądających podniesienia dniówki ¹⁶.

Siły społeczne biorące udział w powstaniu, składały się więc z młodej burżuazji, z ubogich warstw chłopstwa i liczebnie niewielkiej, bo dopiero tworzącej się klasy robotniczej. Po ich stronie stała też warstwa zubo-

¹⁴ Hassan, op. cit., s. 20.

¹⁵ Ibidem, s. 12.

¹⁶ Ibidem, s. 24.

żałych obszarów i pozbawionych dawnego znaczenia przywódców rodowych, dla których kontynuacja brytyjskiej okupacji i związanej z nią polityki wewnętrznej mogła okazać się zglubna.

Inteligencja iracka natomiast, w odróżnieniu od syryjskiej czy egipskiej, nie stanowała przed powstaniem odrębnej, dojrzałej grupy społecznej. Według al-Teleferiego, właśnie ten czynnik spowodował uwolnienie się irackiej myśli politycznej od zachodnich wpływów liberalno-burżuazyjnych. Po I wojnie światowej myśl polityczna w Iraku krystalizowała się już pod wpływem idei Rewolucji Październikowej¹⁷. Omawiając sprawę inteligencji, P. W. Ireland kładzie większy nacisk na działalność syryjskich i irackich nacjonalistów z syryjskiej administracji arabskiej¹⁸. Do inteligencji można też zaliczyć grupę religijnych przywódców szyickich o wysokim wykształceniu religijnym i o dobrym często rozeznanii w sprawach wewnętrznych i międzynarodowych. Zwłaszcza ulemowie świętych miast szyickich odegrali w powstaniu rolę duchownych przywódców.

Różne miała cele brytyjska administracja okupacyjna w Iraku. Jednym z nich było zaspokojenie potrzeb 80-tysięcznych wojsk okupacyjnych. Pomimo różnych deklaracji o wyzwoleniu kraju traktowanie ludności Iraku przez Brytyjczyków nie różniło się od stosunku okupantów do ludności podbitego kraju. Dowództwo wojskowe wydawało surowe zarządzenia, przywłaszczało sobie pewne grunty, zajmowało bez opłat prywatne mieszkania po wydaleniu prawowitych właścicieli, pędziło masowo Irakijszyków do darmowej pracy przymusowej oraz stosowało inne środki represyjne. Dalszym celem administracji brytyjskiej była „indykacja” Iraku, szczególnie jego południowej części, przez wprowadzenie praw i rozporządzeń indyjskich, jako pierwszego kroku w kierunku przyłączenia południowego Iraku do Indii.

System sądowniczy wprowadzony przez Anglików zmierzał przede wszystkim w kierunku zastąpienia cywilnego, handlowego i karnego prawodawstwa osmańskiego prawami indyjskimi. Ustawy indyjskie zyskały moc obowiązującą z chwilą ich ogłoszenia — bez opublikowania arabskiego lub tureckiego tłumaczenia tych tekstów.

Władze okupacyjne starały się stworzyć mocny system finansowy, działający na korzyść tych grup społeczeństwa, które okazały pomoc okupantom, a zwłaszcza na korzyść pewnych lojalnych szejków, którzy otrzymali prawo zbierania podatków dla rządu w zamian za 12,5% opodatkowanych plonów¹⁹.

Anglicy szczególnie troszczyli się o zachowanie ustroju rodowego, który miał stać się siłą zdolną do utrzymywania porządku i interesów brytyjskich. Zawierano porozumienia z szejkami rodów, którzy stali się bezpośrednio odpowiedzialni przed władzami brytyjskimi za członków rodu. Dążono do zwiększenia i ugruntowania przywilejów tych przywódców, szczególnie uległych wobec Brytyjczyków, m. in. przez zwalnianie od podatków, zezwalanie na darmowe korzystanie z wielkich obszarów ziem państwowych, przejętych po państwie tureckim, lub przez przekazywanie im na własność wielkich posiadłości ziemskich oraz zaopatrywanie ich w broń i pieniądze. Jednym z ważniejszych posunięć brytyjskiej polityki rodowej było utworzenie specjalnych sądów dla członków

¹⁷ Al-Teleferi, op. cit., s. 55.

¹⁸ Ireland, op. cit., s. 256-257.

¹⁹ Al-Bazzaz, op. cit., s. 84.

(plemion) rodów, podporządkowanych pośrednio szejkwowi. W ten sposób legalizowano dualizm sądowy, trwający do 1958 r.

Od początku inwazji, Anglicy starali się wprowadzić system administracyjny, w którym podstawowe uprawnienia byłyby skupione w rękach komisarzy cywilnych i ich zastępców — również Anglików. Mniej ważne stanowiska powierzano Irakijczykom. Pretekstem był brak wśród Irakijczyków odpowiednio wykwalifikowanych osób do zajmowania wyższych stanowisk. Opinie ludności zasięgano jedynie w sprawach marginalnych. Polityka ta zaostrzyła się po wyjeździe Brytyjskiego Generalnego Komisarza Cywilnego, Percy Coxa z Iraku do Persji, gdzie przebywał w charakterze ambasadora od wiosny 1918 do jesieni 1920 r. Miejsce jego zajął w tym czasie pogardliwie ustosunkowany do ludności 34-letni pułkownik, Arnold Wilson. Liczba urzędników państwowych pierwszego stopnia w Iraku wynosiła wtedy 534, z czego 507 stanowili Brytyjczycy, 7 było Hindusów, a tylko 20 tubylców²⁰.

Narastanie kryzysu politycznego i wzrost nastrojów patriotycznych były więc spowodowane przez szereg czynników wewnętrznych i zewnętrznych. Zamiana okupacji tureckiej na brytyjską rodziła sprzeciw ze strony sił niepodległościowych. Wzrost napięcia w sytuacji politycznej był także wynikiem niedotrzymania zobowiązań, zawartych w deklaracjach ekspedycji brytyjskiej.

W tydzień po zajęciu Bagdadu, 19 marca 1917 r., dowódca brytyjskich sił zbrojnych, gen. Maude, wydał deklarację głoszącą: „Nasze wojska nie wkroczyły do waszych miast i ziem jako okupanci lub wrogowie, lecz jako wyzwolicieli”²¹. Bardziej przyjazny i obiecujący ton posiadała brytyjsko-francuska deklaracja z 7 listopada 1918 r., zwana również deklaracją aliantów. Stwierdzała ona, że „celem, do którego dążą Wielka Brytania i Francja w prowadzonej na Wschodzie wojnie [...] jest zupełne wyzwolenie narodów spod jarzma niewoli tureckiej i utworzenie rządów i administracji narodowych, czerpiących swą władzę z wolnej woli i wyboru samej ludności”. Dla realizacji tych planów Francja i Wielka Brytania uzgodniły konieczność udzielenia poparcia i pomocy Syrii i Irakowi w celu utworzenia rządów i administracji narodowych²². W rzeczywistości deklaracje te i wiele innych były posunięciami, mającymi na celu m. in. uspienie budzącej się w tym okresie świadomości narodowej, zabezpieczenie tyłów walczącym wojskom sojuszniczym, uzyskanie pomocy zbrojnej i materialnej krajów podbitych przeciw wojskom tureckim oraz osłabienie wpływu Rewolucji Październikowej.

Jednym z czynników zewnętrznych, kształtujących w dużym stopniu nastroje w Iraku, był wpływ Rewolucji Październikowej. P. W. Ireland, S. H. Longrigg, A. L. Haldane, P. Cox i G. Bell piszą o propagandzie bolszewickiej i o istnieniu „komórek bolszewickich” w Iraku, zarówno przed, jak i po wybuchu powstania. Można jednak uważać to za część kampanii propagandowej, straszącej „groźbą komunizmu”. Choć nie powstała wówczas żadna organizacja komunistyczna w Iraku, wpływ Rewolucji na wydarzenia w tym kraju był istotny. Rozwiała ona imperialistyczny mit o niezdolności narodów Wschodu do samodzielnego rządzenia. Jej wpływ na Irak był tym większy, że kraj ten znajdował się bliżej terytorium radzieckiego niż inne kraje arabskie. Ponadto północno-

²⁰ Z. Chejri, *Tekrir an mesail fil islah al-zyrai* (Referat o niektórych zagadnieniach reformy rolnej). Bagdad 1960, s. 5.

²¹ A. R. al-Hassani, op. cit., s. 17.

²² F. Al-Muzhir, op. cit., t. I, s. 66-67 oraz A. R. al-Hassani, op. cit., s. 21 i 27.

-wschodnia część Iraku znajdowała się pod okupacją wojsk carskich, już wtedy mocno zrewolucjonizowanych. Wycofanie się nowej władzy radzieckiej z wojny i związane z tym wycofanie wojsk z okupowanych części kraju, musiało wywołać wielkie wrażenie wśród ludności Iraku. Wielkim echem odbił się fakt opublikowania przez władze radzieckie dokumentów carskiego ministerstwa spraw zagranicznych, m. in. brytyjsko-francuskiej umowy Sykes—Picot o podziale krajów arabskich. Ponadto wiemy o wymianie listów między przywódcą kurdyjskim, Mahmud al-Hafidem a Leninem²³. Brakuje natomiast pewności co do korespondencji Lenina z Syryjczykami, który obiecywał poparcie ich dążeń do niepodległości. Jednakże wieści o takich listach dotarły do gazet „al-Furat” („Eufkrat”) i „Istiklal” („Niepodległość”), które były organami powstańców²⁴.

Fragmentaryczne wypowiedzi tych gazet i niektórych przywódców dowodzą, że uczestnicy irackiego ruchu narodowego mieli jasny obraz przemian dokonywających się na gruzach imperium carskiego, gdzie powstał ustrój sprawiedliwości społecznej, będący potencjalnym sojusznikiem wszystkich ludów podbitych. Gazeta „al-Furat” pisała: „Rewolucja bolszewicka zmieniła cały ustrój od podstaw, gdyż odpowiadało to dążeniom narodów do wolności”²⁵. Główny mudźtahid miasta Kadimija, Sayd Hassan, w rozmowie z G. Bell z marca 1920 r. stwierdził lapidarnie, że „bolszewizm jest dzieckiem biedy i głodu”²⁶. Natomiast lewicowo nastawiony sekretarz oddziału partii al-ahb w Mosulu w liście do centrali w Damaszku z 30 listopada 1919 r. przewidywał możliwość sojuszu z Rosją Radziecką przeciw „tym, którzy złamali swoje przyrzeczenia”²⁷.

Wspomniany przywódca kurdyjski, Mahmud al-Hafid zwrócił się w 1919 r., w czasie antybrytyjskiego powstania kurdyjskiego do władz radzieckich z prośbą o pomoc w walce Kurdów irackich przeciw wojskom brytyjskim.

W 1919 r. młoda władza radziecka nie mogła jeszcze, wobec imperia-listycznej interwencji, udzielić takiej pomocy, lecz udzieliła jej w maju 1920 r., gdy oddziały Armii Czerwonej wylądowały w okupowanym przez wojska brytyjskie porcie Enzeli nad Morzem Kaspijskim. Tuż przed wybuchem powstania irackiego wojska radzieckie opanowały Enzeli (18 maja 1920 r.) i przeprowadziły wielką ofensywę na pozycje wojsk brytyjskich w północnej Persji, zagrażając Tebrizowi, Teheranowi i Hamadanowi. Wspomniany Haldane, był jednocześnie naczelnym dowódcą brytyjskich wojsk w północnej Persji, musiał wysłać tam posiłki wojsk stacjonujących w Iraku²⁸. Odciągnięcie części wojsk brytyjskich z Iraku i osłabienie ich pozycji w tym kraju było wydatną pomocą dla walczących powstańców irackich. Jednak w październiku 1920 r. siły radzieckie zostały odwołane z północnej Persji.

W sytuacji powstałej po I wojnie światowej coraz trudniej było uzasadnić prawa zachodnioeuropejskich mocarstw do rządzenia innymi narodami. Zarówno władza radziecka, jak i Amerykanie (14 punktów Wilsona) lansowali hasło o prawie narodów do samostanowienia, które wzmogło opór wobec zaborczych planów brytyjsko-francuskich. XII punkt deklaracji prezydenta Wilsona z 8 stycznia 1918 r., dotyczący azjatyckich

²³ Al-Teleferi, op. cit., s. 56.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem, s. 57.

²⁶ Lady Bell, *The Letters of Gertrude Bell*. London 1922, t. II, s. 485.

²⁷ Al-Teleferi, op. cit., s. 56.

²⁸ Haldane, op. cit., s. 37 i 45-55.

krajów arabskich głosił, że nietureckie narody imperium osmańskiego, „które obecnie znajdują się pod panowaniem tureckim muszą mieć zapewnioną [...] absolutnie nieskrępowaną możliwość autonomicznego rozwoju”. Punkt ten zyskał sobie poparcie ruchu narodowyzwolenczego w Iraku ²⁹.

W Iraku, gdzie islam miał w owym czasie pozycję dominującą, ruch polityczny zapoczątkowany przez nauczycieli, pisarzy i żołnierzy musiał nabrać odpowiedniej barwy i uzyskać poparcie przywódców religijnych. Wobec braku skryształizowanej warstwy inteligencji, rolę tę częściowo spełnili ulemowie szyiccy. Po wojnie nastąpiło zbliżenie stanowisk dwóch sekt muzułmańskich: szytów i sunnitów. Mimo dzielących je różnic współpracę zapoczątkowano latem 1919 r. w związku z obchodami związanymi ze zgonem głowy szytów, mudżtahida Mohammada Kadima al-Jezdi. Współpraca rozwijała się korzystnie głównie dzięki staraniom nacjonalistów szyickich Mohammada al-Sadyra i Abu-Timmena. Dodało to ruchowi nowego rozmachu, albowiem powstało coś w rodzaju jednolitego frontu szyickich rodów i szerokich mas miast i wsi.

Polityczne przewodnictwo ruchu należało na przemian do nacjonalistycznych przywódców Bagdadu, Mosulu i Syrii oraz do duchowieństwa świętych miast szyickich Nedżefu, Kerbeli i Kadimiji. W okresie przygotowania do powstania agitacji antyokupacyjnej dominowały wpływy przywódców nacjonalistycznych, a w czasie powstania przeważały już wpływy mudżtahidów i niezadowolonych z polityki rolnej i podatkowej okupanta szejków plemiennych.

Potężnym i sprawnym orężem w rękę przywódców ruchu narodowego były rody. Rody na północ od Nedżefu i Dżeziry (nad Górnym Eufraatem) znajdowały się pod wpływem przywódców z Damaszku i Aleppo oraz ulegały propagandzie administracji Faisala w Syrii. Nacjonaliści ze „świętych miast” i Bagdadu trafili na podatny grunt wśród szyickich rodów środkowego i dolnego Eufratu, choć Beni Tmim, Azza i inne rody między Bagdadem a Bakubą nie pozostały obojętne na ich agitację. Propaganda wśród rodów koncentrowała się na sprawach im bliższych. Wykorzystywano ostre antagonizmy wywołane na wsi przez podatkową i gruntową politykę administracji brytyjskiej oraz poparcie i wzmocnienie pozycji wąskiej warstwy możnych probrytyjskich szejków. „Rządowi” szejkowie, którym pozostawiono wolną rękę na wsi, wykorzystywali swą władzę dla osobistych celów, m. in. przywłaszczając sobie grunty. Wywołało to zaostrenie się antagonizmów na wsi i spowodowało, że część niezadowolonych przeszła do antybrytyjskiego obozu narodowego. W 1919 r. bunty rodów Hilla, Diwanija i Muntafik stawały się coraz częstsze.

Stopniowo ruch narodowy nabrał kształtu i kierunku. W 1919 r. powstały dwie partie: umiarkowana partia al-Ahd (Sprzysiężenie) oraz lewicowa partia Haras al-Istiklal (Partia Straży Niepodległości). Partie te posiadały luźną organizację — często lokalne organizacje działały na własną rękę, brak było szerszej bazy członkowskiej i ugruntowanych zasad organizacyjnych — opierały się głównie na autorytecie przywódców ³⁰.

²⁹ E. Main, *Iraq from Mandate to Independence*. London 1935, s. 59. To amerykańskie stanowisko wynikało z imperialistycznej rywalizacji z Wielką Brytanią i Francją, które były dominującymi siłami na Bliskim Wschodzie. Dążąc do zajęcia pewnych pozycji na tym terenie drogą rozluźnienia dominacji brytyjsko-francuskiej, Stany Zjednoczone głosiły hasło samostanowienia.

³⁰ Szerzej o tym zob.: Al-Hassani, op. cit., s. 48-49 i 58-59.

Głównym bodźcem dla ruchu na przełomie 1919-1920 r. były wydarzenia nad górnym Eufratem aż po Mosul. 8 marca 1920 r. Ahdijczycy iraccy, znajdujący się w Damaszku, ogłosili Abdullaha, brata Faisala, królem Iraku wbrew planom brytyjskim, w ślad za powołaniem Faisala przez tzw. Kongres Arabski na króla syryjskiego. Planowano przeprowadzenie akcji na Mosul pod dowództwem Dżamila al-Midfai, który w marcu 1919 r. założył oddział partii al-Ahd w Mosulu. W dniu 4 kwietnia 1920 r. rody i armia arabska wkroczyły wspólnie do miasta Talafar, które stało się bazą wypadową na linię kolejową Mosul—Szyrgat oraz ośrodkiem agitacyjnym wśród sąsiednich plemion.

Zaeufracka agitacja nacjonalistyczna zakończyła się jednak wraz z upadkiem Damaszku i okupacją Syrii przez Francję w lipcu 1920 r. Sztandar walki o niezawisłość kraju utrzymywał nadal Bagdad.

Ogłoszenie w dniu 3 maja mandatu brytyjskiego nad Irakiem w wyniku postanowień konferencji w San Remo, było dalszym potwierdzeniem, że Wielka Brytania nie miała zamiaru dotrzymać swych dawniejszych obietnic, co do głębi oburzyło nacjonalistów. 25 kwietnia 1920 r. doszło w San Remo, na podstawie porozumienia brytyjsko-francuskiego i formalnej decyzji Najwyższej Rady Sojuszniczej, do zmiany postanowień umowy Sykes—Picot. Mosul pozostał w sferze wpływów brytyjskich w zamian za przyznanie Francji 25% udziałów w nafcie mezopotamskiej³¹. Dalej nastąpił podział mandatów: Wielka Brytania oprócz Iraku (wraz z wilajetem Mosulu) otrzymała także Palestynę, Francja — Syrię i Liban³².

Mandat brytyjski spotkał się w Iraku z powszechnym potępieniem i stał się bezpośrednią przyczyną wybuchu powstania. Ludność Iraku nie była na tyle naiwna, żeby nie wiedzieć o kolonialnym charakterze systemu mandatowego. Niesłuszne jest twierdzenie Coxa, że słowa „mandat” i „mandatariusz” były znieprawdzone w Iraku z powodu błędnego tłumaczenia tych wyrazów na język arabski³³. O nie ukrywanej wrogości społeczeństwa irackiego do mandatu świadczą też listy sekretarki Brytyjskiego Komisarza Cywilnego do spraw zagranicznych i politycznych, Gertrude Bell: „słowo mandat nie jest tu popularne”³⁴; „agitacja antymandatowa przybrała na sile”³⁵. W rozumieniu ludności Iraku „mandat” oznaczał podporządkowanie się obcemu mocarstwu i utratę niezależności narodowej. Nie powiodła się próba usprawiedliwienia mandatu jako obowiązku narzuconego Wielkiej Brytanii przez Ligę Narodów. Nacjonalisci nie uznali prawa Ligi do przyznawania mandatów, ani przyjęcia przez Wielką Brytanię odpowiedzialności za los Iraku w imię podporządkowania się decyzjom Ligi.

Okazją do półlegalnych wystąpień stały się „mauludy” („mawalid”), tj. uroczystości religijne organizowane wspólnie przez sunnitów i szyitów na cześć urodzin Proroka. „Mauludy” rozpoczęły się 9 maja 1920 r. Od-

³¹ F. Hussein, *Muszkilet al-musyl (Problem mosulski)*, Bagdad 1955, s. 9.

³² Akt ten stanowił formalny podział mandatów, mający za swoją podstawę artykuł 22 Karty Ligi Narodów, który uważał tereny oderwane od imperium osmańskiego, za niepodległe, pod warunkiem czasowego korzystania z pomocy wielkiego mocarstwa do chwili, gdy będą zdolne do samodzielnego bytu państwowego. Artykuł ten zaznaczał, że w wyznaczeniu mandatariusza brane będą pod uwagę życzenia ludności tych krajów.

³³ *The Letters of Gertrude Bell* t. II, s. 535-536.

³⁴ *Ibidem*, s. 593.

³⁵ *Ibidem*, s. 535.

bywały się one na zmianę w meczetach sunnickich i szyickich, z udziałem wybitniejszych przedstawicieli obu sekt. Po ceremoniach religijnych wygłaszano patriotyczne przemówienia. Ludność masowo uczestniczyła w tych spotkaniach; dochodziło do starć z policją. Aresztowanie jednego z mówców (dnia 24 maja) wywołało falę wieców protestacyjnych. Wrzenie ogarnęło cały Bagdad. Ataki na oficerów brytyjskich stały się coraz częstsze.

Pierwsza ofiara padła podczas wiecu protestacyjnego w bagdadckim meczecie Hajder Chana; na wiecu tym wybrano 15-osobową delegację składającą się w większości z członków Partii Straży, w celu przeprowadzenia rozmów z zastępcą komisarza cywilnego, Arnoldem Wilsonem. 2 czerwca w siedzibie władz administracyjnych odbyło się spotkanie Wilsona z wyżej wymienioną delegacją, która żądała przyznania Irakowi niepodległości i zwołania Kongresu Narodowego. Z różnych części kraju napływały wieści o demonstracjach, organizowanych przez nacjonalistów w celu poparcia tych żądań. Delegaci ponownie żądali zwołania Zgromadzenia Narodowego, które miało ogłosić natychmiastową i zupełną niepodległość kraju.

Wrzała także prowincja. Duchowni szyicki prowadzili ożywioną działalność polityczną w świętych miastach szyickich, w miasteczkach i wśród rodów. Rozpowszechniano ulotki, które wyszły z drukarni ośrodków religijnych oraz listy i dokumenty. Nawoływały one do obrony islamu, legalizowały użycie siły na rzecz osiągnięcia niepodległości i nakazywały wysyłanie delegatów do Bagdadu w celu utworzenia narodowego rządu muzułmańskiego. Podpisano kartę — przysięgę — zobowiązującą rody do wspólnego wystąpienia zbrojnego. Podpisy pod tą kartą złożyli liczni szejkwowie ³⁶.

Coraz większy niepokój ogarniał rody i mieszkańców miast. Koło Bagdadu pod koniec maja i pod Hillą na początku czerwca wykolejono pociągi. Arabowie będący dotąd w służbie rządowej, coraz liczniej rezygnowali z pracy. Zbieranie podatków od plonów ziemnych było prawie niemożliwe. Aresztowanie i deportacja syna głównego mudżtahida szyitów i 9 innych działaczy z Kerbeli (22 czerwca) pogorszyło sytuację nad środkowym Eufratem ³⁷. Na żądanie utworzenia niezawisłego rządu narodowego, administracja brytyjska odpowiedziała wzmocnieniem represji. Doprowadziło to do zbrojnego starcia w dniu 30 czerwca, w miejscowości Rumaitha. Ten incydent stał się sygnałem do powstania.

Obraz wydarzeń byłby jednak niepełny bez omówienia kwestii kurdyjskiej i udziału Kurdów w ogólnonarodowych zmaganiach antybrytyjskich. Kurdyjski wilajet Mosulu został przyłączony ostatecznie do państwa irackiego w 1924 r. Jednakże po rozejmie w Mudros (30 października 1918 r.) i wycofaniu się Turków z pozostałej części wilajetu Mosulu na początku listopada, cały ten obszar znajdował się pod kontrolą brytyjską. Kontrola ta była nominalna, tylko okręgi Kifri i Kerkuk znajdowały się pod okupacją ³⁸. Dlatego też brytyjczycy stosowali wobec nieokupowanych terenów elastyczną politykę, dzieląc władzę z lokalnymi przywódcami plemion i rozciągając na nie stopniowo administrację brytyjską. W Sulejmanii Brytyjczycy mianowali w listopadzie 1918 r. szejka Mahmuda al-Hafida, przywódcę klanu Barzyndzi, gubernatorem okrę-

³⁶ Ireland, op. cit., s. 264.

³⁷ Ibidem, s. 264-265.

³⁸ S. H. Longrigg, *Iraq 1900-1950*. London—New York—Toronto 1956, s. 96.

gu — w nadziei, że uda im się przyciągnąć go do współpracy. Jednakże Mahmud al-Hafid prowadził na wpół niezależną politykę, uzyskując sobie poparcie innych okręgów kurdyjskich³⁹.

Tymczasem ludność kurdyjska stawiała opór wobec administracji okupacyjnej, którą wprowadzano w postaci tzw. doradców w osobie oficerów brytyjskich. „Doradcy” utworzyli własną administrację i podobnie do innych rejonów Iraku zajmowali się głównie zbieraniem wysokich podatków. Opór ludności przybierał formy zbrojnych napadów na konwoje brytyjskie. Poza niektórymi miastami, władza wymknęła się z rąk okupantów.

W tej sytuacji 23 maja 1919 r. Mahmud al-Hafid zorganizował zamach stanu w Sulejmanii, wypędził „doradców” brytyjskich i opanował miasto. Na miejsce flagi brytyjskiej wznosił al-Hafid własną flagę: czerwony półksiężyc na zielonym tle. Jednocześnie ogłosił on niepodległość Kurdystanu⁴⁰. Przy ówczesnym układzie sił, niepodległość ta nie mogła być długotrwała. Władza radziecka, do której zwrócił się Mahmud al-Hafid o pomoc, nie była w stanie tej pomocy udzielić. Toteż w niespełna miesiąc Brytyjczycy w nierównym boju stłumili powstanie kurdyjskie, które już wtedy ogarnęło dalsze okręgi. Do początku 1920 r. kurdyjskie okręgi Amadija, Barzan i Rawanduz pozostawały jednak poza kontrolą brytyjską⁴¹.

Wspomniane porozumienie Sykes—Picot przyznało Francji m. in. kurdyjskie ziemie wilajetu Mosulu, tj. południowo-zachodni Kurdystan. Nie zrealizowany traktat w Sèvres z Turcją z sierpnia 1920 r., przewidywał w artykułach 62, 63 i 64 utworzenie państwa kurdyjskiego z terenów Turcji i Iraku o większości kurdyjskiej⁴². Jednak traktat ten został odrzucony przez tureckich nacjonalistów pod przewodnictwem Mustafy Kemala, ponieważ zawierał również takie postanowienia, które sprowadzały Turcję do roli kolonii europejskich mocarstw zachodnich⁴³. Rozpoczęła się turecka wojna o niepodległość. Jej wynik przekreślał traktat w Sèvres, razem z planami utworzenia państwa kurdyjskiego z kurdyjskich rejonów Turcji i Iraku. Traktat pokojowy z kemalistowską Turcją zawarty w Lozannie w lipcu 1923 r. nie wspominał już o utworzeniu niepodległego Kurdystanu.

W latach 1918-1919 Kurdowie zajmowali pierwsze szeregi w ruchu oporu przeciwko okupantom brytyjskim, przygotowując grunt do wybuchu powstania irackiego z 1920 r. Jednakże podczas samego powstania kurdyjski ruch narodowowyzwoleńczy był zbyt osłabiony po niedawnych prześladowaniach i nie mógł włączyć się całkowicie w nurt ogólnonarodowych zmagania antybrytyjskich. Wojskowa klęska powstania nie mogła załamać ducha bojowego Irakijczyków, ani osłabić ich dążeń do likwidacji władzy okupacyjnej. Przeciwnie, spotęgowała ona wrogość ludności do okupanta brytyjskiego. Kosztem wielkich ofiar zdemaskowano okupacyjny i terrorystyczny charakter obecności brytyjskiej w Iraku. Gorzkie doświadczenia 7-miesięcznych walk przekonały ludność, że deklaracje i hasła Wielkiej Brytanii były oszukańcze. Wojska brytyjskie nie

³⁹ C. J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*. London—New York—Toronto 1957, s. 29.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Longrigg, op. cit., s. 105.

⁴² A. R. Ghassemliou, *Kurdistan wal akrad (Kurdystan i Kurdowie)*. Praga 1965, s. 40-41. (wyd. arabskie).

⁴³ D. Kinnane, *The Kurds and Kurdistan*. London—New York 1964, s. 28.

przybyły w celu wyzwolenia kraju „spod ucisku tureckiego”, lecz po to, by zdobywać nowe obszary dla korony brytyjskiej. Opór ludu irackiego wobec władz okupacyjnych kontynuowano aż do chwili wyzwolenia kraju.

ГЕНЕЗИС НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ В ИРАКЕ (30 VI 1920—3 II 1921)

Генезис Иракского восстания второй половины 1920 и первых недель 1921 года — важная проблема арабской историографии. Эта тема фрагментарно рассматривалась многими авторами, из которых стоит назвать Ф. аль-Музхира, А. Р. аль-Хасани, Ген. А. Хальдане П. В. Айрленда. Все эти авторы лишь мимоходом затрагивают роль экономических факторов, замалчивают роль классовых факторов, послуживших причинами Иракского восстания. Они замалчивают также курдийскую проблему, не упоминают о том, что восстание было частью революционного движения, охватившего послевоенный мир после Октябрьской революции. В описываемый в статье период национально-освободительное движение охватило также Ближний Восток.

Автор статьи стремится ответить на вопрос: в каких социально-экономических условиях созревало национально-освободительное движение в Ираке и какие общественные силы принимали участие в этом движении.

Факторами, послужившими причинами вооруженного выступления народных масс Ирака в середине 1920 г., были: вступление в страну британской армии и установление оккупационной системы, присутствие 80-тысячной оккупационной армии, опустошение сельскохозяйственных районов в результате военных действий, нехватка рабочей силы ввиду мобилизации и повышения смертности населения, уменьшение поголовья скота вследствие реквизиции, снижение сельскохозяйственного производства, снижение уровня внешней торговли и переход ее в руки британского капитала, рост цен, значительное повышение земельного налога, привилегированное положение узкой прослойки самых богатых — послушных оккупационным властям — помещиков, а также переход администрации страны в руки англичан, главным образом бывших офицеров.

Общественными силами, принимавшими участие в восстании, были молодая буржуазия, бедное крестьянство и небольшой по численности, ибо едва лишь образовавшийся рабочий класс. По стороне восстания выступила также прослойка обедневших помещиков, лишившихся прежнего значения родовых предводителей, для которых сохранение британской оккупации и связанной с ней внутренней политики могли оказаться пагубными.

Факторами, способствующими началу восстания, можно считать:

- влияние Октябрьской революции, развеявшей империалистический миф о неспособности народов Востока к самоуправлению, а также
- влияние националистической пропаганды, ведущейся с территории Сирии, где у власти стояла арабская администрация Фейсала.

Провозглашение 3 мая 1920 г. мандата Англии на Ирак, а также результаты британско-французской конференции в Сан-Ремо стали непосредственной причиной начала восстания 30 июня 1920 г.

Восстание, продолжавшееся 7 месяцев, закончилось военным поражением. Ценой тысяч жертв был разоблачен террористический характер британского присутствия в Ираке. Иракские патриоты не утратили боевой дух сопротивления. Они продолжали борьбу, завершившуюся приобретением независимости.

THE ORIGINS OF NATIONAL UPRISING IN IRAQ
(JUNE 30, 1920 — FEBRUARY 3, 1921)

The origins of the Iraqi uprising in the first half of 1920 and the first weeks of 1921 constitutes an important problem in the Arabic historiography. It has been partially discussed by many authors, among them F. al-Muzhir, A. R. al-Hassani, General A. Haladane, and P. W. Ireland. They all treated the economic factors only marginally, and omitted class factors as a source of the Iraqi uprising. Also they neglected the Kurdish problem and did not regard the uprising as a part of a revolutionary movement which embraced the post-war world and which was initiated by the October Revolution. In the period covered by this article, the national liberation movement swept over the Middle East as a whole.

The article attempts to answer the question: under what social and economic conditions did the Iraqi national liberation movement mature, and what social forces took part in it?

The following factors which brought about the armed uprising of the Iraqi people in 1920 should be mentioned: the invasions of the British army, and establishing a system of occupation, the maintenance of a 80,000 strong army of occupation, the devastation of agricultural areas as a result of war hostilities, the shortage of labour because of mobilisation and increased mortality, a decrease of live stock as a result of requisition, the declined of agricultural production, the lowering of the foreign trade turnover and the take-over by British capital, an increase in prices, the raising of a considerable tax on land, the favouring of a narrow strata of the richest land owners, submissive to the occupational authorities, and controlling the country's administration by the British, comprising mainly of former officers.

The social forces taking part in the uprising were composed of the young bourgeoisie, poor peasants and working class, which at that time was not numerous. The uprising was supported by the pauperized land owners who were deprived of their former roles as tribe leaders and for whom the continuation of the British occupation connected with its internal policy, could prove fatal.

The factors conducive to the outbreak of the uprising were the following:

1. the influence of the October Revolution, which had broken the imperialist myth about the incapability of the peoples of the East having independent government;
2. the influence of the nationalistic propaganda from Syria where the power was in the Arabic administration of Faisal.

The announcement on May 3, 1920 of the British mandate over Iraq and the results of the British-French conference in San Remo were the direct reasons for the outbreak of the uprising on June 30, 1920.

The uprising which lasted for seven months ended in a military defeat. At the cost of thousands of lives, the terrorist character of Great Britain's presence in Iraq was unmasked. The Iraqi patriots did not lose their spirit of resistance. They continued to struggle until they gained independence.